

ЛЕКСЕМА "БѢЛА" В ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПАМ'ЯТЦІ «СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ»: ДО ПРОБЛЕМИ АВТЕНТИЧНОГО ПРОЧИТАННЯ

Анотація. У статті розглядаються традиційні переклади давньоруської лексики "бѣла" сучасною російською та українською мовами як "хутро білки", "срібна монета", "дівчина". Автор пропонує нове прочитання цього слова: "сувій полотна".

Ключові слова: "Темні місця" «Слова о полку Игоревім», переклади.

Аннотация. В статье рассматриваются традиционные переводы на современные русский и украинский языки древнерусского слова "бѣла" – как "мех белки", "серебряная монета", "девица". Автор предлагает новое истолкование этого слова: "белый холст".

Ключевые слова: "темные места" в "Слове о полку Игореве", переводы.

Summary. The article deals with the traditional translations of ancient Rus the word "bila / bela" (*white*) in modern Russian and Ukrainian languages – as "fur proteins", "silver coin", "girl". The author offers a new interpretation of the word: "(with) canvas".

Key words: "dark place" in "Word about Igor's regiment", translation.

Уже перші видавці «Слова о полку Игореве» (археограф Олексій Мусін-Пушкін і його консультанти історик Микола Бантиш-Каменський, історик-архівіст Олексій Малиновський та письменник й історик Микола Карамзін) в 1800 році зіткнулися із проблемою прочитання "темних місць" цієї рукописної пам'ятки. У передмові до «Песни о походе Игоря, сына Святославова, внука Ольгова» О.І.Мусін-Пушкін так визначив значення пам'ятника: "Нет нужды замечать возвышенных и коренных в сей поэме выражений, могущих навсегда послужить образцом витийства; благоразумный читатель сам отличит оныя от некоторых мелочных подробностей, в тогдашнем веке терпимых, и от вкравшихся при переписке непонятностей" [2, с.44/VI]. І далі: "Но как при всем том остались еще некоторые места невразумительными, то и просит всех благонамеренных читателей сообщить ему свои примечания для объяснения сего древнего отрывка Российской словесности" [2, с. 46/VIII].

Та вже О.С.Пушкін, прочитавши перший переклад «Слова» російською мовою, визнав, що зроблено його "взагалі задовільно, хоч деякі місця залишилися темними або зовсім незрозумілими", що для прочитання затемнених часом слів і понять будуть продуктивними пошуки в літописах чи "в інших слов'янських мовах, де ще збереглися вони в усій свіжості вживання", а це вимагає "знання усіх нарідів слов'янських" [11, с. 372-373].

Темних місць досить багато. У 5-томній «Енциклопедии "Слова о полку Игореве"» (СПб, 1995) зібрано інформацію про різночитання при розтлумаченні 55 слів і понять пам'ятки: "болонье", "время Бусово", "галица", "Див", "зегзица", "кнес", "папороз", "стрикусы" і т.д. Дослідник «Слова» Олег Творогов перелік "темних місць" відкриває словом "бела" [див.: 21, с.109]. У першодруку пам'ятки воно вжито в такому контексті: "Усобица Княземъ на поганья погыбе, рекоста бо брати брату: се мое, а то мое же; и начяша Князи про малое, се великое мльвити, а сами на себѣ крамо-

лу ковати; а поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую. ... а Князи сами на себе крамолу коваху; а поганіи сами побѣдами нарищуще на Рускую землю, емляху дань по бѣлѣ отъ двора" [2, с.65-67]. І в першодруці фразу з цим словом переклали без якихось змін: "...брали дань по белке со двора" [2, с.21/67]. Слово "бѣла" було сприйнято для означення данини шкірками білок, які могли служити платіжними одиницями [см.: 15, с.47]. Так це слово сприймали російські перекладачі й коментатори пам'ятки Яків Пожарський (1819) та Микола Грамматін (1823) [див.: 1, с.79-80, 175-176; 13].

Таке прочитання підтримувалося знайденою в «Повісті временних літ» інформацією: "Въ лѣто 6367. Имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди и на Словѣнехъ, и на Мѣряхъ и на Всѣхъ [и на] Кривичахъ; а Козаре имахуть на Полянехъ, и на Сѣверехъ, и на Вятчихъ, имаху по бѣлѣ и вѣрици тако отъ дыма" ("В літо 6367 [859]. Из замор'я прийшли варяги і брали данину на Чуді, і на Словінах, і на Мері, і на Весі, [і на] Кривичах; а козари брали на Полянах, і на Сіверах, і на В'ятичах, брали по білі і вівериці від диму") [10, с.36-37].

Але на той час у істориків було уже достатньо відомостей про те, що в період походу князя Ігоря проти половців у обігові були карбовані злитки металу – гривни, куни, ногати, резани, вівериці. І в "золотому слові" Святослава зроблено наголос на тому, що якби князь володимиро-суздальський Всеволод узяв участь у поході проти половців, то були б "Чага (рабиня) по ногатѣ, а Кощей (бранець) по резанѣ" [2, с.28/74, 116-117].

Олександр Вельтман, який у 1833 році опублікував текст пам'ятки та її переклад російською мовою, слово "бѣла" сприймав як срібну грошово-лічильну одиницю Стародавньої Русі. У коментарі до 2-го видання оригіналу та свого перекладу «Слова» (1866) він зробив акцент на тому, що бѣла – "срібна монета або рахункова частка гривні

срібла, може дорівнювати ціні хутра, але ніяк не хутро" [цит.: 13].

Першим Вельтмановим виданням «Слова» користувався О.С.Пушкін, а Михайло Максимович у часописі «Молва» (1833, № 23-24, с.89-96) опублікував схвальний відгук про цей переклад пам'ятки. Поява російськомовних товмачень «Ігорової пісні» спонукала й українських дослідників старожитностей для прочитання "темних місць" здійснити пошуки на національних мовних територіях.

Українські віршовані й прозові переклади «Слова» дали Іван Вагилевич (близько 1836, надруковано у 1884 р.), Богдан Дідицький (язичієм, 1849), Михайло Максимович (1857). У переспіві М.Максимовича текст із даниною "по б□л□ от двора" зазвучав так:

*Стогне, браття, Київ з туги,
А Чернігів з горя;
Тоска-печаль серед Русі
Розлилась, як море.
А князі самі на себе
Незгоду кували;
А вороги з побідою
На Русь набігали
І собі по білій з двору
Дані забирали [17, с.150].*

Тут слово "біла" вжито у значенні "дівчина". Що це за данина, пізніше пояснив Михайло Грушевський: "По б□л□" при тім, може, має значення метафоричне – "по невільниці" (як турки потім "білу челядь забирали" в невільницьких піснях)" [3, с.176].

Так сформувалися три варіанти тлумачення давньоруського слова "б□ла": білка – як добуте взимку хутро; білка – як срібна монета, еквівалент одного хутра білки; біла – слов'янського типу дівчина. І кожне значення витлумачується з посиланням на історичні документи, фольклорні матеріали, діалектну лексику російського й українського народів.

Розглянемо усі три версії, наскільки вони достовірні в контексті історії Київської Русі. Виходимо з того, що всі вони етимологічно споріднені з словом на означення кольору: белый (рос.), білий (укр.).

Спочатку про біле хутро білок. У словнику-довіднику «Слова о полку Ігоревім», укладеному В.Л.Виноградовим у 6 томах в 1965-1984 роках, вживання слова "б□ла" на означення "зимня шкурка белки" у давньоруській мові прілюстровано прикладами із давніх грамот: "...взяли есмя соб□ у Федора у Макарова д□сять сороковъ б□л на д□сять л□ть да на три года" (Кабала XIII-XIV вв.); "...а за кровавую рану тридцать б□ль, а за синюю рану пятнадцать б□ль" (Устав, грам. 1398 г.); "...заняль есми у игумена Христофора полтину да тридцать б□ль... а заняль есми полтину и б□лки до Юрьева дни" (Заемная 1428-1434 гг.); "А давати имъ съ т□хъ лесовъ и с пожень оброку царю... по пятидесять б□ль на годъ, а за б□лку по

три денги" (Оброчная 1551 г.); "1279: Пошли, госпожине, к намъ жито свое продають, а мы ради купимъ; чего восхочешъ: воску ли, б□ли ль, бобровъ ли, черныхъ ли кунъ, серебра ль мы ради дамы" (Ипат. лет., 879 (XV в.); "У Вельютowych 2 куници. У Воземута 2 куници. У Филипа 2 куници. У Наместа 2 бели" (Берест. грам.- I, 25 (XIV — нач. XV в.)" [цит.: 15]. Приклади засвідчують, що слово "білка" у 13-16 століттях вживалося для означення грошової одиниці. Хоч у двох останніх прикладах словом "бели" могли називати й хутро білих соболів.

Микола Головін у 1846 році в примітках до «Слова», щоб підвищити тягар данини, заперечив тим тлумачам, які шкурки літні називали векшами та віверицями (веверицями; у говірках русинів-українців Закарпаття білку дотепер називають вивіркою, див. і в СУМ: т.1, с.365), а добути взимку – білками, запропонував під "білою веверицею (білкою)" сприймати горностая [див. 13]. Тож у перекладі «Слова» (1945) Олексій Югов данину русичів половцям зробив більшою – горностаями [16, с.213]. А в інтерпретації Володимира Стеллецкого погані данину збирали "по векше от двора" [19, с.156] – так на Русі називали і білку, і нерозмінну срібну монету. І дивно, що ніхто із інтерпретаторів не задумався над тим, що данина хутром білки від двора була такою мізерною, що про це й згадувати було б не варто.

І в грошовому виразі така данина не могла бути тягарем. Для порівняння заглянемо у збірник норм давньоруського права «Руська правда» (XII ст.), де в грошово-лічильних одиницях визначено розміри відшкодування за заподіяну шкоду: "А за княжь конь, иже тои с пятномъ, 3 гривн□, а за смерд□ и 2 гривн□, за кобылу 60 р□зань, а за воль гривну, а за корову 40 р□зань, а третьякъ 15 кунъ, а за лоньщину поль гривн□, а за теля 5 р□зань, за яря ногата, за баранъ ногата" (статті 25 і 26). Дослідники грошового обігу на Русі встановили [див.: 9, с.28, 31, 81-82, 97, 107-108], що між згаданими грошово-лічильними одиницями у XII столітті було таке співвідношення: 1 гривня кун = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам = 600 векшам (срібним віверицям-білкам). Легко підрахувати, що на село із 120 дворів припадала данина розміром 120 векш-вівериць, тобто 4 ногати – ціна чотирьох баранів, або 10 резанів – ціна двох телят.

Що срібні монети за їх колір назвали білками – типове явище. Для підтвердження можна процитувати фольклорні записи із Словника В.І.Далія: прислів'я "Белая деньга про черный день"; загадка "Кругленько, беленько, всему свету миленько? Деньга" [4, с.152-153]. А на закарпатській Верховині й тепер можна почути коломийку:

*Як вівчаря не любити, коли в нього вівці,
Коли в нього за чересом білі сороківці.*

На таку коломийку зробив посилання і Степан Пушик, коли при перекладі «Слова» українською мовою (у його збірнику «Луни», 1988) збільшував

тягар данини русичів половцям у 600 разів ("дань по гривні від двора"): "В народних піснях згадуються золоті гроші – "червоні" та срібні – "білі сороківці" [11, с.155, 173]. І російський поет Ігор Шкляревський, створюючи віршовану версію «Слова», лексему "б□ла" сприйняв як означення кольору монети: "по белой монете дань берут от двора" [19, с.261]. А це могла бути й вівериця-білочка (приблизно 0,33 г срібла), і куна-"куниця" (у 24 рази важча), і гривня кун (близько 50 г срібла, у 150 разів важча за віверицю; за 2 гривні можна було купити коня).

Українські коментатори і перекладачі «Слова» лексему "б□ла" іноді ототожнюють з білою кунною-"куницею", як М. Чернявський (1893):

*А князі кують крамолу
Безустанно без розбору:
А невірні без відпору
Йдуть на Русь чинші збирати,
По куниці з двору брати" [17, с.302].*

Так саме давньоруську "б□лу" сприйняв й Іван Світличний (1981):

*А погани дикі в ту злощасну пору
Йшли на Русь і били всіх гуртом і вроздріб,
І данину брали по куниці з двору [14, с.166].*

Адже слово "куниця" в Україні сприймається не тільки грошовою одиницею, але й платою князеві чи поміщикам за шлюб, а відтак – і нареченою (див.: СУМ, т.4, с.399).

Та більшість українських дослідників і перекладачів «Слова о полку Ігоревім» іде услід Михайлові Максимовичу, ототожнюючи "б□лу" пам'ятки з фольклоризованим образом білиці-дівичі, як у коломийці, що побутує на Міжгірщині й тепер:

*Ой біла білявино, а ти біла білко,
Не мож ты ся налюбити, аж би любив кільки.*

Леонід Махновець – дослідник літописів і «Слова о полку Ігоревім» – до тексту про данину "по б□л□ от двора" зробив у 1953 році такий коментар: "... автор під словом "б□ль" розуміє "б□лицю" – так на Русі називали жінку, дівчину і заміжно" [20, с.209]. Для підтвердження думки він процитував початок пісні про полонянок: "Коли турки воювали – білу челядь забирали". Так і переклав він слова пам'ятника про половецький полон: "Хапали дань – по бранці від двора" [20, с.37]. Правда, при виданні перекладу в 1967 році ця фраза вже не звучала так категорично: "брали данину по білці з двора" [17, с.111]. А в примітці до тексту у цьому виданні Л.Махновець пояснив, що його можна тлумачити метафорично: "В літопису є легендарне свідчення, що в IX ст. руські платили данину хозарам і варягам по білці від двора, від «диму». Можливо, тут мається на увазі «б□ла» – дрібна срібна монета. Взагалі ж половці, які робили тільки розбійницько-грабіжницькі

наїзди на Русь, не могли брати систематично данину з населення. Тут, очевидно, йдеться про те, що під час половецьких набігів руські примушені були коритися чужоземцям, і щоб показати це, автор «Слова» використав стару, традиційну формулу підкорення" [17, с.498].

Так сприймав данину "белками" й російський дослідник пам'ятника давньоруської літератури академік Д.С.Лихачов. Коментуючи в 1950 році фразу про данину, вчений писав, що автор «Слова» такими словами сказав тільки "об угрозе подчинения русских половцам", використавши стару літописну формулу "по беле от дыма" (см.: ПВЛ, 859 г.)" [7, с.421]. Тож згадку про таку данину, на думку академіка, треба сприймати як "символ подчинения" [7, с.421].

В.В.Яременко, видаючи український переклад «Повести временных лет», згадку про данину русичів хазарам "по білі і вивірці від диму" прокоментував словами Валерія Шевчука, який вважає, що "біль, біла – це дівчина, пізніше білоглова, білоголова – жінка". А далі перекладач і коментатор літопису Нестора достовірність данини "по дівчині від двору" підтверджує свідченням арабського письменника X ст. Ібн-Фадлана про русів, уривки з якого опублікував Михайло Грушевський у книжці «Віімки з джерел до історії України-Руси» (Львів, 1895): "Приходячи з свого краю, кидають якір у Ітиль (а то велика ріка) й будують на березі великі хати дерев'яні; в одній хаті збирається їх десять, двадцять, більше або менше; кожний має лавку, де й сидить разом із гарними дівчатами, (привезеними) на продаж" (с. 41). Це розповідь про посольство Ібн-Фадлана до царя заволзьких (камських) булгар 922 р. Ітиль – р. Волга. Описуючи прибуття руських купців, Ібн-Фадлан дає свідчення про торгівлю дівчатами, що належать володареві купця: "Коли їхні човни приходять до місця якірного, кожен з них виходить з хлібом, м'ясом, молоком, цибулею й напитком, іде до високовиставленого стовпа, з лицем, виробленим подібно до людського; навколо його менші образи, а позаду встромлені в землю високі палі. Він приступає до більшого образа, падає перед ним і каже: «Владико, я прийшов здалека, маю з собою дівчат стільки й стільки голів, соболиних шкур стільки й стільки», – аж доки не порухає все, що привіз з собою..." (с. 42)" [10, с.56].

Нема сумніву, що Іван Франко читав книгу М.Грушевського з цитуванням свідчень Ібн-Фадлана та коментарями до них історика про торгівлю русичів дівчатами, бо в «Історії української літератури» (1909), аналізуючи «Слово о полку Ігоревім», фразу про "дань по б□л□ от двора" сприйняв як недоречну в поетичному пам'ятнику, запозичену із давнього літопису. На основі цього й інших екскурсів автора «Слова» у минуле І. Франко назвав його компілятором, який "пригадав собі, бідолоха, хозарську дань та й приліпив її тут ні в кут ні в двері" [22, с.190]. Бо ж дуже казково виглядає ота данина дівчатами, казковіше ніж у казці

про Кирила Кожум'яку і змія, якому кияни "кожного року посилали дань: давали йому молодого хлопця або дівчину" [6, с.167].

І все ж у перекладах давньоруської пам'ятки сучасною українською мовою домінує версія данини "живим товаром": у Ю.Федьковича (1902) "поганці... беруть собі в дань по білі від кожної хати" [17, с.204]; у М.Рильського (1939) "невірні... по білиці з двору данини брали" [17, с.389]...

Тут слід зробити наголос на тому факті, що у 1977 році видавництво «Дніпро» випустило в світ подарунковий 2-томник: у першому томі – «Слово о плъку Игоревѣ» (давньоруською мовою); у другому томі – «Слово про Ігорів похід» (переклад М.Рильського українською), «Слово о полку Игореве» (переклад М.Риленкова російською), «Слова аб палку Игаравым» (переклад Янки Купали білоруською). Цим підкреслюється однакова приналежність пам'ятки трьом сусіднім народам, культура яких розвивалася на давньоруській основі. А також цим виданням зафіксовано здобутки українських, російських і білоруських вчених у прочитанні темних місць літературного пам'ятки, у тому числі й про данину "по бѣлѣ от двора". Порівняймо три переклади-переспіви одного й того ж тексту:

Печаль розлилась по Руській землі,

Печаль зірка розтеклася.

А князі самі на себе

Незгodu взяли кувати.

А невірні набігали на Руську землю,

По білиці з двору данини брали [18, с.16].

Стонет горестно Киев,

Чернигов с ним делит несчастье.

Разлились по Руси, словно полье реки, напасти.

А князья на себя, друг на друга крамолу ковали,

А поганые шли, данью поле и лес облагали [18, с.51].

Журба на Рускай зямлі разлілася разводзем,

Ды пацякла ненасытная жалба ў народзе.

А на сябе самі князі загубства кавалі,

А тут паганья самі адны не чакалі.

Панаваліўшысь на Рускую землю с набедай,

Дань вымагали на белцы з двара даўным следам [18, с.87].

Янка Купала данину сприйняв традиційно: хутром білок. Максим Рильський максимально посилив її тягар – данину білицями-дівичками. Микола Риленков цю данину не конкретизує, бо реально нападники забирають усе, що дає "поле і ліс".

Та є ще одне прочитання давньоруського слова "бѣла", на наш погляд, більш реальне – данина сувоями льняного чи конопляного полотна. Так сприймати оте архаїчне слово запропонував український фольклорист Олексій Дей [5, с. 22-23] після того, як знайшов його в обрядовій пісні в тій же формі, що і в «Слові о полку Ігоревім»:

Мала нічка петрівочка –

Не виспалася наша дівочка.

По горі ходила, тонку біль білила,

Із тією біллю говорила:

– Ой беле ж моя та тоненькая!

За кого пойду я, молоденькая.

... Ой як піду та за милого,

То я тебе, беле, у білі потчу,

То я тебе, беле, у свято зношу [5, с.22-23].

Це не єдина пісенна згадка про вибілювання домотканого полотна. М.В.Гоголь записав українську пісню Ой горе, горе, сухий дуб..», у якій дівчина Катерина "біль білить", примовляючи:

Ой беле ж моя тонка, не біла...

Я ж тебе, беле, у свято ізношу,

Я тебе, беле, шанувати му... [8, с.17].

І тлумачні словники сучасної української і сучасної російської мов переконують у тому, що між давньоруською "бѣлоу" й сучасними словами "білизна" (укр.) і "белье" (рос.) є прямий зв'язок, єднає їх українське "біле полотно" та російські "белье холсты". На цей зв'язок вказує і Словник Володимира Даля: "Бѣльѣ ср. все, что обычно в домашнем хозяйстве делается из белой тканины, из холста, полотна"; "Бѣльѣ ср. бѣль, все что белится, что выбелено на солнце"; "Бѣль ж. что бело, белая вещь, в которой белизна главное качество" [4, с.155]. Тож і в давньоруський період сувій вибіленого полотна за його білизна могли називати "бѣла" чи "бѣль", він міг служити і мірою-величиною данини.

У «Словнику української мови» (т.9, с.819) вживання виразу "сувій полотна" проілюстровано діалогом із п'єси М.Кропивницького: "[1-а молодиця:] Багато наткала за зиму? [Домаха:] Де там багато, тільки два сувої". Цей діалог, без сумніву, відображає реалії селянського буття й засвідчує, як багато жіночого труду потрібно, щоб виткати сувій полотна. Тож якщо була така данина "белью/біллю" (вибіленим полотном), то вона була важким тягарем для покорених і бажаною для переможців-кочівників, які не займалися вирощуванням льону та конопель і виготовленням полотна, але мали потребу в тонкій білизні. Можливо, згадану в «Повісті врем'яних літ» під 859 роком данину хазарам "по бѣлѣ и вѣверици" землеробів русичі давали не білими (впольованими узимку) вивірками (звідки їх стільки набрати в лісо-степній частині Русі?), а сувоями полотна (бѣлѣ) і хутром "вѣвериці".

Подальші пошуки допоможуть вияснити, яку данину половцям платили русичі від "кожного двора" реально – хутром білки, дрібною срібною монетою, дівчиною-білицею чи сувоем полотна?

Література

1. Булахов М. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: краткий энциклопедический словарь / М.Г.Булахов; под ред. Л.А.Дмитриева. – Минск: Университетское, 1989. – 247 с.
2. Видання «Слова» 1800 р. // «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви / Видання підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 36-93.
3. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. / Михайло Грушевський. – К.: Либідь, 1993. – Т.2. – 263 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Даль. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – т.1. – 699 с.
5. Дей О. До джерел вивчення «Слова о полку Игоревім» / О.І.Дей // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 6. – С.18-28.
6. Легенди та перекази / Упоряд. А.Л.Іоаніді. – К.: Наукова думка, 1985. – 399 с.
7. Лихачев Д. Исторический и географический комментарий к «Слову о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: сб. исследований и статей / Под ред.. В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Изд-во АН СРСР, 1950. – С.352-466.
8. Народні пісні в записах Миколи Гоголя / Упор., післям. і прим. О.І.Дея. – К.: Муз. Україна, 1985.
9. Нумізматичний словник / Автор-укладач В.В.Зварич. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. – 291 с.
10. Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком) / Переклад В.В.Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
11. Пушик С. Луни / Степан Пушик. – К.: Рад. письменник, 1988. – 181 с.
12. Пушкин А. «Песнь о полку Игореве» // Пушкин А.С. Собр. соч.: в 10 т. – М.: Худож. лит., 1976. – Т.6: Критика и публицистика. – С.372-378.
13. Салмана М. Бела / М.А.Салмана // Энциклопедия "Слова о полку Игореве": в 5 т. / Рос. акад. наук. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом); Ред. кол.: Л.А.Дмитриев, Д.С.Лихачев, С.А.Семячко, О.В.Творогов (отв. ред.). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. –Т.1. – 276 с.//encyclopedia.ru/cat/online/detail/38271/
14. Світличний І. Слово про Ігореву січ // Світличний І. У мене – тільки слово / Іван Світличний. – Харків: Фоліо, 1994. – С. 159-177.
15. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В.Л.Виноградова. – М.-Л., 1965. – Вып. 1: А-Г [Бела – бѣла]. – 199 с.
16. Слово о полку Игореве: [сборник] / Вступ. статья, подготовка текста и примеч. Д.Лихачева. – Л.: Сов. писатель, 1953. – 277 с. (Биб-ка поэта. Малая серия)
17. «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви / Видання підготував Леонід Махновець. – К.: Наукова думка, 1967. – 523 с.
18. Слово о полку Игореве: в перекладі українською [М.Рильський], російською [М.Риленков], білоруською [Янка Купала] мовами. – К.: Дніпро, 1977. – 110 с.
19. Слово о полку Игореве: сборник / Сост. Л.А.Дмитриева, Д.С.Лихачева, О.В.Творогова. – Л.: Сов. писатель, 1985. – 496 с.
20. Слово о полку Игоревім / Упорядк., вступ. стаття і підготовка Л.Махновця. – К.: Дніпро, 1983. – 212 с.
21. Творогов О. "Темные места" в "Слове" / О.В.Творогов // Энциклопедия "Слова о полку Игореве": в 5 т. / Рос. акад. наук. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом); Ред. кол.: Л.А.Дмитриев, Д.С.Лихачев, С.А.Семячко, О.В.Творогов (отв. ред.). — СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. – Т.5. – С.106-110 // encyclopedia.ru/cat/online/detail/38271/
22. Франко І. Історія української літератури // Франко І. Збір. творів: у 50 т. / Іван Франко – К.: Наук. думка, 1983. – Т.40: Літературно-критичні праці. – С.5-370.

Стаття надійшла до редакції 3.0.2011